

**ЖІНКА-ВДОВА
В ПОЛКОВОМУ МІСТІ ПОЛТАВИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ РУМЯНЦЕВСЬКОГО ОПИСУ МАЛОРОСІЇ)**

Юрій ВОЛОШИН

Повноцінний аналіз демографічної структури населення ранньомодерної Полтави не можливий без вивчення його цивільного стану, невід'ємною складовою якого були вдови. Вони являли собою доволі специфічну мікрогрупу тогочасного соціуму, який назагал був чоловічим. Тому набуття жінкою статусу вдови ставало подією яка кардинально змінювала її соціальне, економічне й психологічне становище¹. Традиційне суспільство не однозначно сприймало вдів. У фольклорі й літературі вдова постає як в образі нещасної, бездоленої жінки, так і в образі “злої жони”-розлучниці². Правовий статус вдів частково регулювався діючими тоді в Гетьманщині нормами Литовського Статуту³ та, очевидно, звичасвим правом.

Через те, що межі публікації, джерельна база й фахова компетенція не дозволяють здійснити комплексне дослідження становища вдів у м. Полтаві в зазначений період, спробую з'ясувати лише окремі аспекти цього явища:

- визначити частку вдів у загальній структурі населення міста;
- топографію розселення вдів у місті;
- проаналізувати їхні вікові характеристики;
- дослідити соціальну приналежність;
- вивчити майнове становище.

Основним джерелом для дослідження обрано переписну книгу полкового міста Полтави створену в 1765-1766 рр. під час проведення в Гетьманщині так званого Румянцевського опису (1765-1769 рр.)⁴. Очевидно, це один із найповніших переписів міста за другу половину XVIII ст. незважаючи на те, що поза його межами залишилися дві доволі впливові категорії городян – сім'ї козацької старшини та духовенства.

Більш-менш повна демографічна характеристика населення значною мірою залежить від якості джерельної бази, у нашому випадку Румянцевсько-
Волошин Юрій Володимирович - доктор історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка.

© Волошин Ю., 2011.

го опису. Його проведення в Полтаві, як і на решті території Гетьманщини, розпочалося восени 1765 р. Попри те, що згідно з інструкцією головного організатора опису, Президента Малоросійської колегії графа П.О. Румянцева, його потрібно було проводити надзвичайно ретельно⁵, виконавці на місцях зіштовхнулися як мінімум із двома проблемами, що не могли, на мою думку, не вплинути на якість зібраних даних.

Першою, очевидно, слід уважати пасивний опір населення, що зумовлювався різноманітними колективними страхами й фобіями, викликаними закономірним поширенням чуток про підвищення податків та запровадження нових бюрократичних правил⁶. Свідченням того, що мешканці Полтави саме так сприйняли цей перепис є, на мою думку, присутність в “Енеїді” І.П. Котляревського, який, безумовно, був обізнаний з історичною пам’яттю своєї епохи, сюжету про т. зв. “великий трус”. Згадка про нього викликає досить неприємні відчуття в одній з героїнь поеми – Сивілі: “Коли ж був трус, як ізгадаю, то вся здригнулась, мовби мала”⁷. На думку дослідника “Енеїди” – О.Ставицького, зміст цієї строфи вказує на те, що І.П. Котляревський ужив слово “трус” у значенні: “Ретельний огляд офіційними особами кого-, чого-небудь для виявлення прихованого, недозволеного або вкраденого; обшук”, маючи на увазі саме Румянцевський опис⁸. Неприйняття перепису відображено й у політичному трактаті кінця XVIII – початку XIX ст. – “Історії Русів”, автор якого із сарказмом змалював його перебіг⁹.

Другою проблемою слід уважати якість роботи переписувачів. Дозволю собі припустити, що вона була не високою. Перш за все тому, що т. зв. “малоросійські чини”, до яких відносились представники полкової канцелярії й прислані від магістрату писці, котрі безпосередньо описували місто, не отримували платні, а отже, дивилися на свою участь у комісії як на відбування важкої додаткової повинності, а не як на виконання обов’язку. Саме про таке ставлення свідчить на, мою думку, факт втечі з комісії влітку 1766 р. писців Василя Бойка, Івана Дротенка та Семена Гурби. Характерно, що магістрат не спромігся їх навіть адекватно замінити, направивши до комісії коваля Івана Юрачковського, який “не токмо писать и читать совсем не умеющий, но и складу мало знающий”¹⁰. Іншого присланого магістратом писця – Артема Тетервака, голова комісії, створеної для проведення перепису в Полтавському полку, – секунд-майор Василь Путімцев звинуватив у “крайней его лености и нерадении, и что он переписывая из черна на бело опись оного ж магистрата маетностями во многих местах пропустил” і відіслав “для оштрафования” в магістрат¹¹.

Румянцевський опис, написаний скорописом, являє собою доволі ретельний перепис дворів, бездвірних хат, підварків¹², кузень, пивоварень, садів, городів тощо. У ньому по порядку перераховуються господарські споруди та їхні мешканці із зазначенням віку. Позначення віку вдів у Румянцевському описі теж мало свої особливості. Якщо вірити джерелу, то більшість із них виявилися т. зв. “ювілярами”¹³ – їхній вік закінчувався на 5 або на 0 (див. табл.1).

Зосередження віку вдів у Полтаві в 1765-1766 рр.

Вік	Фортеця		Форштадт		Місто	
	Число вдів	Відсоток ювілярів	Число вдів	Відсоток ювілярів	Число вдів	Відсоток ювілярів
20-24	12	58,3	4	50	16	56,3
25-29	21	81	16	75	37	78,4
30-34	29	96,6	7	100	36	97,2
35-39	15	86,7	13	84,6	28	85,7
40-44	26	96,2	18	100	44	97,7
45-49	5	80	14	100	19	94,7
50-54	30	96,7	52	98,1	82	97,6
55-59	4	50	25	72	29	69
60-64	27	100	32	93,8	59	96,6
>65	9= 7+ 2	77,8 22,2	68=43+23+2	63,2 33, 8	77	64,9 32,5

Очевидно, це було пов'язано з тим, що його з'ясовували шляхом прямого опитування. З іншого боку, це свідчить, на мою думку, про те, що мешканці ранньомодерної Полтави доволі слабо орієнтувалися в тому скільки років їм виповнилося. У цьому вони мало чим відрізнялися від мешканців інших регіонів Центрально-Східної Європи. Принаймні польський науковець Ц. Кукльо у своєму дослідженні зіштовхнувся з подібними проблемами¹⁴. Отже, будемо пам'ятати, що вік показаний в описі не зовсім точний. Щоправда, це не може суттєво вплинути на результати дослідження, оскільки залучене джерело дозволяє вирішити поставлені завдання.

Населення Полтави в 60-х рр. XVIII ст. становило близько 7,5 тис. осіб. Згідно з моїми підрахунками, проведеними на основі Румянцевського опису, без урахування старшини й духовенства, у 1765-1766 рр. у місті проживало 6913 осіб (3337 чоловіків і 3576 жінок)¹⁵. Частина з них 1555 осіб (679 чоловіків і 876 жінок) мешкали в центральній частині – фортеці, а решта 5358 осіб (2658 чоловіків і 2700 жінок) на форштадті. Ці дані в цілому підтверджуються і матеріалами сповідних розписів 1775 р., в яких відображені всі групи населення. Згідно з ними в 5 із шести парафій міста – Миколаївській, Воскресенській, Преображенській, Стрітенській та Різдва Богородицькій нараховувалося 6220 вірних (3058 чоловіків і 3162 жінки)¹⁶. Нажаль розпис шостої міської парафії – Свято Успенської, дійшов до нас у надзвичайно поганому фізичному стані, що унеможливило з'ясування точного числа прихожан, але з упевненістю можемо стверджувати, що їх нараховувалося як мінімум 1303 особи (643 чоловіки й 660 жінок)¹⁷. Таким чином, загальне число мешканців становило щонайменше

7523 особи (3701 чоловік і 3822 жінки). Можливо, що в порівнянні з 1766 р. населення дещо зросло, але сумнівно щоб це зростання було суттєвим, оскільки жодних підстав для різкого прискорення урбанізації в регіоні не було. Імовірно, що відбувся незначний перерозподіл у статевому співвідношенні – дещо зросла частка чоловіків. Про це свідчить зниження коефіцієнту фемінізації¹⁸, який у 1766 р. становив 107 (107 жінок на 100 чоловіків), – а в 1775 – 103. Назагал, перевага жінок у структурі популяції ранньомодерних міст була звичним явищем як у Гетьманщині, так і в інших регіонах Європи. Зокрема, згідно з даними того ж Румянцевського опису в полковому місті Стародубі коефіцієнт фемінізації становив – 109, у Ніжині – 101, а Переяславі – 105 19 . У польському Кракові на 1792 р. цей коефіцієнт дорівнював 104, австрійському Відні – 109, французькому Марселі – 103, російській Рязані – 105 , англійському Саутгемптоні – 108 21 . Якщо розглянути загальну структуру населення міста згідно з Румянцевським описом (див. табл. 2) то виходить, що частка неодружених серед дорослих жінок становила 996 осіб, або 28% від загального їх числа. Майже половина з них – 432 особи (43,4 %) були вдовами, а більшість – 527 осіб (53%) належали до вікових категорій від 15 до 30 років, тобто мали всі шанси вийти заміж. Коефіцієнт остаточної безшлюбності 22 , за моїми підрахунками, для жінок становив 0,02%. Він указує на те, що практично всі жінки в Полтаві другої половини XVIII ст. виходили заміж.

У порівнянні з ними частка неодружених чоловіків була навіть дещо більшою, становила 45% – 947 осіб, однак удівців серед них нараховувалося лише 5,6% – 53 особи, а до вікових категорій від 15 до 30 років належало 77,6% – 735 осіб. Коефіцієнт остаточної безшлюбності в чоловіків хоч і був дещо вищим – 0,07%, але й він указує на те, що поза межах шлюбу полтавські чоловіки залишалися так само не часто.

У загальній структурі полтавської агломерації частка вдівців дорівнювала 0,8%, а вдів – 6,2%. За твердженням, цитованого вище Ц. Кукльо, така ж п'яти й шестикратна перевага вдів була характерною й для багатьох польських міст того часу – у Кракові вона нараховувала 1,2% вдівців на 6,9% вдів, а у Варшаві – 2,2% вдівців на 9,9% вдів 23 . У західноєвропейських містах так само було більше вдів, але такої значної переваги не спостерігалось. Наприклад, у Саутгемптоні частка вдівців становила – 4,2%, а вдів – 9,5% 24 . Серед чоловічого населення Полтави вдівці становили – 1,6%, а вдови серед жіночого – 12,1%. Останній показник майже ідентичний частці вдів в іншому полковому місті – Переяславі, де їх нараховувалося 12,7% 25 .

Спробуємо більш детально проаналізувати цю групу полтавських мешканців. Як уже зазначалось до переписної книги 1766 р. було внесено 432 вдови. Більшість із них – 251 (58%) проживали на території форштадту, а 181 (42%) – на території фортеці. Однак, їхня частка серед населення фортеці становила – 11,6%, а на форштадті вона була більш ніж у двічі меншою – 4,7%. Якщо враховувати лише доросле населення, ситуація лишається практично не змінною – 16,3% на території фортеці й 7,8% – на форштадті.

**Структура цивільного стану
населення м. Полтави в 1765-1766 рр.**

Вікові групи	Чоловіки					Жінки				
	Усього	Цивільний стан				Усього	Цивільний стан			
		Холості	Жонаті	Удівці	Неоз-		Незаміжні	Заміжні	Удови	Неозначені
0-4	426	426	—	—	—	478	478	—	—	—
5-9	419	419 ¹	—	—	—	442	442	—	—	—
10-14	387	387	—	—	—	429	429	—	—	—
0-14	1232	1232	—	—	—	1349	1349	—	—	—
15-19	390	385	5	—	—	426	405	21	—	—
20-24	287	256	31	—	—	222	93	113	16	—
25-29	180	94	86	—	—	282	29	216	37	—
30-34	243	61	181	1	—	259	10	213	36	—
35-39	178	19	156	3	—	225	4	193	28	—
40-44	278	24	251	3	—	210	4	162	44	—
45-49	140	11	126	3	—	185	2	164	19	—
50-54	207	12	187	8	—	171	4	85	82	—
55-59	63	2	58	3	—	56	1	26	29	—
60-64	46	6	36	4	—	79	—	20	59	—
65-	74	8	39	27	—	97	5	15	77	—
неозна- чений	19	16	2	1	—	15	7	3	5	—
<i>Усього</i>	<i>3337</i>	<i>2126</i>	<i>1158</i>	<i>53</i>	<i>—</i>	<i>3576</i>	<i>1913</i>	<i>1231</i>	<i>432</i>	<i>—</i>

Таким чином, концентрація вдів у центральній частині порівняно з передмістям була більшою ніж у два рази. Аналіз їхньої вікової структури (див. табл.3) свідчить, що в середмісті більшість становили вдови віком до 45 років – 57% (103 особи), у передмісті після 45 – 76% (191 особа.).

**Число вдів у місті Полтаві за
Румянцевським описом 1765-1766 рр.**

Таблиця 3.

Вікова група (роки)	Вдови		Всього
	Фортеця	Форштадт	
20-24	12	4	16
25-29	21	16	37
30-34	29	7	36
35-39	15	13	28
40-44	26	18	44
45-49	5	14	19
50-54	30	52	82
55-59	4	25	29
60-64	27	32	59
>65	9	68	77
Не вказано вік	3	2	5
<i>Усього</i>	<i>181</i>	<i>251</i>	<i>432</i>

Така невідповідність значною мірою пов'язана з їхньою соціальною приналежністю (див. табл. 4) та соціальною топографією міста взагалі. Як бачимо 70% (127 осіб) вдів із центральної частини становили наймички тоді як на форштадті їхня частка була набагато меншою – 11% (27 осіб). Саме до цієї соціальної групи належало більшість міських вдів – 35,6% (154 особи)²⁶. Другу позицію в місті займали посполиті – 21,3% (92 особи), а третю козачки – 20,8% (90 осіб). Далі з досить великим розривом ішли вдови ремісників 9,3% (40 осіб) і купців – 6,0% (26 осіб). Найменше було міщанок – 1,6% (7 осіб), а також солдаток та представниць духовенства – по 0,5% (2 особи). Невеликий відсоток останніх пояснюється, на мою думку, не лише значною часткою духовенства в загальній структурі міського населення, а ще й тим, що згідно з інструкцією графа Румянцева, духовенство, як стан, не підлягало перепису.

Таблиця 4.

Розподіл вдів за соціальними групами

Соц. групи	Фортеця %		Форштадт %		Місто %	
	Числ.	Відсоток	Числ.	Відсоток	Числ.	Відсоток
Наймички	127	70,0	27	11,0	154	35,6
Козачки	4	2,2	86	34,0	90	20,8
Міщанки	6	3,3	1	0,4	7	1,6
Купчихи	18	10	8	3,2	26	6,0
Цехові	4	2,2	36	14,3	40	9,3
Духовенство	1	0,6	1	0,4	2	0,5
Посполиті	14	7,7	78	31,1	92	21,3
Солдатки	—	—	2	0,8	2	0,5
Нез'ясовані	7	4	12	4,8	19	4,4
<i>Разом</i>	<i>181</i>	<i>100</i>	<i>251</i>	<i>100</i>	<i>432</i>	<i>100</i>

Удовою духовного стану зафіксованою в центральній частині була “*диякониха Агафія Яковлѣва дочь Котлярѣвская*”, бабуся Івана Петровича Котляревського, яка мешкала у своєму дворі поблизу Успенської церкви разом зі своїми синами – Петром, 16 років, та Яковом – 11²⁷. Вдовою яка жила на форштадті була писарша духовного правління Степанида Афанасієва. Вона жила разом із трьома синами Федором – 15, Андрієм – 11, Георгієм – 4 років і 25 літню наймичкою Наталкою²⁸. Щоправда, наскільки правомірно я відніс цю вдову до представників духовного стану сказати важко, бо хоча в канцеляріях духовних правлінь і переважали представники духовенства, серед них чимало траплялося й вихідців з інших соціальних груп²⁹.

Там же на форштадті мешкали й дві солдатські вдови – Пелагія Рязанова³⁰ та Катерина Тихонова³¹. Перша з них на момент перепису мала вже дев’яносто років і була “*от старости драхла*”. Вона проживала разом із двома іншими вдовами – 80-річної Веклою Петровою та 40-річною Марією Васильєвою. Вік другої в джерелі не позначили взагалі.

Якщо ж проаналізувати соціальну структуру вдів в обох частинах Полтави окремо, то він буде відрізнятися від загальноміського. Як уже зазначалося в середмісті домінували наймички – 70% (127 осіб), на другому місці знаходилися купчихи – 10% (18 осіб), на третьому посполиті – 7,7% (14 осіб), потім міщанки – 3,3% (6 осіб), далі козачки і вдови цехових ремісників по 2,2% (4 особи). У передмісті переважали козачки – 34% (86 осіб), друге місце посідали посполиті – 31,1% (78 осіб), третє – удови ремісників 14,3% (36 осіб) і лише четверте наймички – 11% (27%). Нижче розташувалися купчихи – 3,2% (8 осіб), солдатки 0,8%, міщанка й представниця духовенства по 0,4% (1 особа).

Ця концентрація вдів певних соціальних груп у різних частинах Полтави досить чітко, на мою думку відображає соціальну топографію міста. Той факт, що вдови наймички переважали в соціально найпрестижнішій частині міста, пояснюється тим, що працювали вони в домогосподарствах більш заможних власників, які там розташовувалися (див. табл. 5).

Таблиця 5.

Розподіл власності мешканців міста Полтави

N п/п	Соціальна група	Фортеця		Форштадт		Місто	
		Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1	Козацька старшина	90	36,7	136	14,9	226	19,5
2	Козаки	16	6,5	346	38	362	31,3
3	Духовенство	18	7,4	16	1,7	34	2,9
4	Посадовці магістрату	12	4,9	17	1,9	29	2,5
5	Купці	55	22,4	45	4,9	100	8,6
6	Ремісники	13	5,6	181	19,9	194	16,6
7	Посполиті	10	4,1	90	9,9	100	8,6
8	Інші	31	12,7	80	8,8	111	10
	<i>Усього</i>	<i>245</i>	<i>100</i>	<i>911</i>		<i>1156</i>	<i>100</i>

Як бачимо, найбільше власності в центральній частині мали представники козацької старшини – 36,7% і купці – 22,4%. Саме в їхніх домогосподарствах і проживало багато підданих та наймитів, значну частку серед яких становили вдови. Наприклад, у дворі бунчукового товариша Дмитра Білушенка, розташованого на Білушенковій вулиці³², мешкало 16 наймитів серед яких зафіксовано 4 вдови³³, у дворі військового товариша Андрія Богдановича, що знаходився поряд, з 8 наймитів теж було 4 вдови. У дворі полтавського бурмістра Олексія Лук'яновича, розташованому на Преображенській вулиці, записано 11 робітників, серед яких три удови³⁴. У дворі полкового судді Григорія Сахновського, який знаходився на Богородицькій вулиці³⁵ й був, очевидно, найбільш населеним у місті жило 26 наймитів і 73 піддані. Серед наймитів було 7 вдів. У дворі протопопового сина Федора Ольховського, на Мазурівській вулиці жило шестеро найминок – 4 з яких були вдовами³⁶.

Подібні приклади можна наводити й далі, але й так зрозуміло, що більшість вдів-найминок жила в тій частині міста де розташовувалися домогосподарства заможних городян. Нажаль чоловіче XVIII століття у своїх джерелах приділяло жіночій половині населення не так багато уваги. Полтавські наймички не стали виключенням. Якщо про наймитів-чоловіків джерело повідомляє ім'я, прізвище, вік, соціальний стан і місце походження, то про жінок – лише ім'я, по-батькові та вік. Це значною мірою утруднює з'ясування соціальної приналежності та визначення місця звідки вони прийшли в Полтаву. За аналогією з наймитами чоловіками та вдовами-наймичками м. Переяслава можемо з великою долею вірогідності припустити, що значна частина з них були не місцевими й походили з різних соціальних станів³⁷.

Принаймні з 19 наймитів-чоловіків, що записані у вищеназваних дворах – 12 були прийшлими й лише 7 вихідцями з Полтави. Частина з інших – 5 осіб, прийшли із сіл і містечок Полтавського полку, ще 4 – з інших полків Гетьманщини, двоє – зі Слобідських полків і один прибув, очевидно, із правого берегу Дніпра. У джерелі він позначений як “*полскої нації*”³⁸. За своїм соціальним походження більшість із цих наймитів була посполитими – 12 осіб, 6 вихідцями з козаків і щодо одного соціальний стан не вказаний.

Для більшої репрезентативності проаналізуємо й 19 вдів-найминок, які візьмемо в описі полкового міста Переяслава. Вибірку робитимемо з початку опису³⁹. Прийшлими виявилось 16 осіб, а переяславських було лише двоє. Одна вдова не знала про своє походження й соціальну приналежність. Більшість із них – 11 прийшли з містечок і сіл Переяславського полку, 3 було з правого берегу Дніпра з території Речі Посполитої т.зв. “*полскої області*”, 3 із сусідніх полків Гетьманщини: Лубенського, Прилуцького та Чернігівського й 1 з Ізюмського слобідського полку. За соціальною приналежністю більшість – 9 осіб виявились козачками, 4 – посполитими, про походження ще 4 не повідомлялося й одна була попівською дочкою.

Важко сказати наскільки таке порівняння може бути коректним, але оскільки в межах даного дослідження в повному аналізові міграцій наймитів не має

потреби, наслідують припустити, що принаймні загальні тенденції були схожими – більшість вдів-наймичок прийшли до міста з території Полтавського полку і належали до найбільш чисельних соціальних станів: *козаків і посполитих*.

Безумовно, що практично всі вони прийшли до міста в пошуках заробітку. Однак, залишається відкритим питання, що саме підштовхувало їх до таких міграцій. Однією із причин, безумовно, була втрата годувальника. Але чи лише це спонукало вдів залишати домівку? Наприклад, серед росіян існувала практика відділення й витіснення з родин молодих вдів, особливо таких які не мали дітей чоловічої статі⁴⁰. Чи була вона поширена серед українців Гетьманщини сказати важко, однак небажання втримувати зайві роти виглядає цілком природнім. Очевидно, що були й інші причини, здебільшого економічні, які примушували вдів подаватися в найми до міста.

Оплата їхньої праці була схожою на оплату решти жінок-наймичок. Так на території фортеці найбільше вдів-наймичок – 35,4% (45 осіб) працювали за річну плату: 2,0 руб., їжа та одяг. Доволі значну частку серед них становили ті вдови, які працювали лише за харчі – 27,6% (35 осіб), 12,6% (16 осіб) отримували по 3 рублі, одяг та їжу, 11% (14 осіб) – по 1,50 руб., одяг та їжу, 3,9% (5 осіб) – по 4,0 руб., одяг та їжу, 3,1% (4 особи) – по 1,0 руб., одяг та їжу по 1,6% становила частка тих хто заробляв: 2 руб. 50 коп., 2 руб.40 коп. та 1 руб. 60 коп. включно з їжею та одягом. Найменше число вдів – по 0,8% отримувало по 1,80 руб. і 1,20 руб. разом з їжею та одягом.

На території форштадту ситуація була схожою – 29,7% (11 осіб) отримувало по 2,0 руб., одяг та їжу, а 24,3% (9 осіб) працювали лише за їжу. Решта 25,9% – 7 вдів-наймичок отримували різну плату від 0,50 руб. до 3,0 руб. з одягом та їжею.

Розмір їхньої платні не відрізнявся від тієї яку отримували інші жінки-служниці. Однак у традиційному суспільстві вона була значно меншою ніж зарплата чоловіків. Серед наймитів-чоловіків яких на території фортеці, за моїми підрахунками, було 240 осіб, лише 3,8 % (9 осіб) отримували за рік оплату в 2 руб. разом з їжею та одягом. Частка тих хто працював виключно за їжу, а здебільшого це були малолітні діти, теж була меншою – 15, 8% (38 осіб). Чималу частку – 10,8 % (26 осіб) становили учні ремісників, записані в джерелі як робітники, що були, наприклад, *“взяты на изобучение сапожному майстерству беззаплати”*. Найбільше – 16,6% (40 осіб), становили ті, що отримували за свою працю по 4 руб. Двоє з них – Тимофій Кукобенко, 20-ти річний уродженець Ніжина, який наймитував у значкового товариша Тимофія Кованьки⁴¹ та наймит бунчукового товариша Федора Занковського – уродженець Глухова 40-річний Петро Джулаєнко⁴², працювали *“на своем платьи, а пища хозяйская”*. Ще 34,2% (82 особи) відсотка наймитів заробляли від 4,50 до 16 руб. Більшість з їжею та одягом, а частина лише з їжею. Цирульник Іван Жидко, який наймитував у козака Омеляна Миронова в шинку при Воскресенській церкві, отримував *“из половины получаемого от цилюрнического искусства”*⁴³.

Як бачимо, наймиткування приносило вдовам значно менше прибутку ніж їхнім колегам чоловікам. Однак це давало їм можливість прожиття, інколи разом із дітьми. Щоправда, вдів із дітьми серед наймичок було не так і багато. Усього в місті їх нараховувалося 24 особи, 15,6 % від загального числа: у центральній частині проживала 21 особа, 16,5% від числа вдів, які там наймитували, а в передмісті лише троє – 11,1%. Їхній вік коливався від 20 до 60-ти років, але основна маса належала до вікової групи 30-45 років – 14 осіб (58,3%), 4 (16,7%) удови були молодшими, а 6 (25%) старшими. Наймолодшою була вдова Пелагія (20 років), яка служила в дворі значкових товаришів Івана, Федора та Йосипа Буцьких і мала однорічну доньку Параску⁴⁴. Найстаршою – 60 років, виявилася вдова Марина, яка жила у дворі згадуваного вище бунчукового товариша Дмитра Білушенка разом зі своїми доньками – удовою Фросиною (35 років) та дівчиною Горпиною (16 років)⁴⁵.

Загалом у вдів-наймичок нараховувалося 29 дітей – 25 на території фортеці й 4 на форштадті. Здебільшого вони були малолітніми, хоча траплялися й старші, або й зовсім дорослі як у випадку з вищеназваною Фросиною. Зокрема, до вікової категорії 0-4 роки належало 12 дітей – 41,4% від загального їх числа, 5 мали 5-9 років (17,2%), а решта були старшими.

Іншу, відносно велику, соціальну мікрогрупу полтавських вдів становили посполиті⁴⁶. Усього в місті їх було 92 особи – 21,3%: на території фортеці 14 – 7,7%, а на форштадті 78 – 31,1%. На відміну від наймичок, більшість із них – 66 осіб (71,7%), належала до вікових груп старших за 50 років. У центральній частині міста такими виявилися майже всі – 13 осіб (92,9%), а в передмісті – 53 особи (67,9%). Молодих вдів, віком 20-25 років, серед цієї соціальної групи було лише троє – 3,3%.

Одна з них – Явдоха Філонова донька (25 років) мешкала в дворі іншої вдови – Мотрони Степанихи (50 років) розташованому в центрі Полтави на Введенській вулиці⁴⁷. Характерно, що жила вона “без найму”, тобто, не сплачуючи за квартиру. Нажаль достеменно не відомо, чи була вона родичкою власниці, чи в такий спосіб проявлялася своєрідна корпоративна солідарність вдів. Імовірно, що, приймаючи у свої дома молодших – старші вдови, які не мали родичів, намагались забезпечити собі більш-менш спокійне доживання віку. З подібним прикладом зустрічаємося й на форштадті де на Семенівській вулиці в дворі 77 річної Ганни Марчихи жили “без найму” дві вдови – 30 річна Ірина Савельєва донька та 40 річна Пелагія Петрова донька⁴⁸.

Ще дві молоді вдови жили на форштадті. Наймолодша – 22 річна Дарія разом із матір'ю, також удовою – Євдокією Панасихою, наймала, за 2 руб. 50 коп., хату в канцеляриста генеральної артилерії Степана Фіренка, на Архангельській вулиці⁴⁹. А Марія Касьяненкова (25 років) жила в підварку військового товариша Івана Висоцького, що знаходився на міському вигоні, як піддана⁵⁰.

Найстаршими серед посполитих були дві 90-річні вдови – Марія Баценкова та Пелагія Скляреха, які жили на форштадті: перша в родині онука⁵¹, а друга

разом із сім'єю сина⁵². Їхня частка була найменшою й становила лише 2,2%. Найбільше було вдів віком 50-59 років – 32 (34,8%), за ними йшли вдови віком 60-69 років – 19 (20,7%), потім 40-49 – 18 (19,6%), далі 70-79 – 8 (8,7%) і 80-89 та 30-39 по 5 (5,4 %). Отже, як бачимо більшість тут становили особи старшого віку.

Значна частина з них проживали в сім'ях родичів: синів, дочок, онуків – 41,3% (38 осіб). Більшість жили із синами – 20 осіб і дочками – 10. Однак, лише одна вдова – Єфимія Іванівна 30 років, разом зі своїми малолітніми дітьми: сином Герасимом (8 років) та донькою Гафією (5 років), записана в родині свого свекра – посполитого Прокопа Портного⁵³.

Ще 20 вдів жило у власних дворах і хатах. На території фортеці таких було лише троє. Одна з них – 60-літня Параска Козачка, двір якої знаходився на Хрестовій вулиці. Вона мешкала разом з 80-літньою сестрою, дівкою Мрією й 18-літньою служницею Палажкою, якій платила за рік 1 руб., давала одяг та їжу⁵⁴. Друга – її ровесниця Килина Івчиха, жила на Вознесенській вулиці. Вона мала двох дітей: сина Іллю (22 роки) та доньку Марію (18 років). За 1,5 руб., одяг та їжу вона наймала служницю Єфимію, якій на той час було 20 років⁵⁵. Третьою була вище згадувана 50-літня Мотрона Степаниха, яка мала ще й сина Степана (25 років).

Інші – 17 дворів, знаходилися на форштадті, де, як пам'ятаємо, частка домовласників-посполитих була більшою. В основному це були вдови з дітьми – 14 осіб, у більшості випадків із малолітніми, але інколи й із дорослими. Наприклад, 50-літня вдова Явдоха Бражничка жила на Володимирській вулиці разом зі своїми дітьми: сином Макаром (8 років) та доньками – Оленою (10 років) та Домною (25 років). Старша донька була заміжня, тому в домі вдови мешкав ще й зять – Пимон Сименютенко та однорічний онук Андрій⁵⁶. А вдова Меланія Дорошиха (55 років) проживала разом із прийомною донькою Варварою (10 років)⁵⁷.

Наступну за чисельністю групу серед вдів цієї категорії становили піддані – 17 осіб (18,5%). Усі вони жили на форштадті в дворах і підварках своїх патронів. Такими зазвичай виступали здебільшого представники т.зв. “новітньої шляхти” – козацької старшини, але траплялися й козаки, купці та урядовці магістрату. Так, патроном удови Федори Опанасівни (65 років), був козак Андрій Звоник⁵⁸, удови Параски Ткачихи (50 років) райця магістрату Омелян Малиховський⁵⁹, а вдови Ганни Федорівни (50 років) – купець Андрій Фесенко⁶⁰.

Ще 11 (12%) осіб серед вдів-посполитих жили в господарствах інших осіб “без найму”. Вище вже згадувалися троє з них, які були прийняті в доми інших вдів цієї ж категорії. Інші мешкали у дворах представників козацької старшини, козаків, купців, ремісників, посполитих тощо. Документ не уточнює, чи працювали вдови та їхні діти на власників господарств, чи надання їм житла було виявом соціальної благодійності.

Невелика група – 8 осіб (8,7%) жила в найманих помешканнях. Вартість такого житла становила від 1,25 руб. до 2,5 руб. на рік за одну хату. Так, 50-річна

вдова Євдокія Панасиниха яка мешкала на Архангельській вулиці зі своєю доволі чисельною родиною – синами: Павлом (14 років) та Харитоном (12 років), доньками: Гафією (17 років) та Дарією (5 років), а також старшою донькою-вдовою Одаркою (22 років) і онукою Катериною, сплачувала власникові двох найнятих нею хат вищезгаданому Степанові Фіренку 2 руб. і 50 коп.⁶¹ Одарка Гаджиха сплачувала графові Олексієві Розумовському, двір якого знаходився на Богословській вулиці, за одну хату – 2 руб., а Марина Лук'яниха, цьому ж власникові, так само за одну хату, сплачувала значно меншу суму – 1 руб. 50 коп.⁶² Можливо, що різниця в оплаті була пов'язана із числом квартирантів, адже в родині Одарки було четверо осіб, а в Марини двоє. Однак ця сума виглядає меншою ніж та яку сплачувала Дарія Рогова – 2 руб. підданому генерального обозного Семена Кочубея Петрові Гапоненку. П'ятдесятилітня Дарія жила разом зі своєю вісімнадцятилітньою донькою Ганною. Можливо в цьому випадку на ціну впливало місце розташування хати – ближче до центру, на Володимирській вулиці⁶³.

Третьою за чисельністю соціальною групою полтавських вдів були козачки. Майже всі вони, за виключенням чотирьох, жили в передмісті. За віковими параметрами більшість із них – 46 осіб (51,1%) були старшими 60 років. Доволі значну частку становили вдови 50-59 років – 34 особи (37,8%). Вдів із молодших вікових груп було набагато менше: 40-49 років – 3 особи (3,3%), 30-39 років – 5 осіб (5,6%), 20-29 – 2 особи (2,2%).

Обидві наймолодші вдови жили на форштадті й були ровесницями, мали по 25 років. Одна з них – Марія Шмаровозка жила на Подільській вулиці у власному дворі разом зі своїм п'ятирічним сином Юхимом⁶⁴, а інша – Марія з одинадцятилітньою дочкою Єфимією, на Антонівській вулиці, у родині брата – козака Михайла Чамари⁶⁵.

У дворах своїх родичів доживали віку 70 (77,8%) козацьких вдів. Більшість – 59 осіб (65,6%) у сім'ях дітей. Переважно це були родини синів, але 15 осіб жило в дочок, тобто в домогосподарствах зятів. Невелика частина – 7 (7,8%) мешкали в родинях кривних родичів: четверо – вищезгадана Марія, Килина Погрібна⁶⁶, Марія Дерипаско⁶⁷ та Степанида Чуйко⁶⁸ жили в сім'ях рідних братів, одна – Любов Никифорівна в родині сестри Федосії, дружини козака Федора Соляника⁶⁹, а двоє – Пелагія Іванівна⁷⁰ та Гафія Павлівна⁷¹ в родинях племінників. Важко сказати наскільки репрезентативними є ці випадки, але однією із причин того, що вони жили в цих родинях могло бути й те, що по смерті своїх чоловіків вони були змушені залишити їхні сім'ї, адже в жодній з них не було дітей-хлопчиків. П'ятеро взагалі їх не мали. Показово, на мою думку й те, що всі ті вдови які записані в родинях чоловіків – 4 особи (4,4%), мали дітей чоловічої статі. Так, Пелагія Дзвоник (30 років) мала двох синів: Івана (12 років) та Федора (9 років)⁷², Параска Соляник (50 років) так само двох: Федора (20 років) і Івана (18 років)⁷³, Уляна Латиш (35 років) – трьох: Прокопа (15 років), Микиту (7 років) і Петра (5 років)⁷⁴, а Євдокія Клітна (70 років) дорослого й одруженого сина Петра (35 років)⁷⁵.

Інші 19 (21,1%) козацьких вдів мешкали у власних дворах. Згідно з описом майна козаків Полтавської сотні, складеним у 1766 р.⁷⁶, усі ці двори були старими, а три – Марії Великої⁷⁷, Горпини Щербинихи⁷⁸ та Ганни Волошинової⁷⁹ охарактеризовані як “к жилью не годной”.

За своєю структурою, домогосподарства очолювані козачками здебільшого склалися із вдів та їхніх дітей – 14 (73,7%) родин, тобто, згідно із класифікацією П. Ласлетта⁸⁰, були простими. Ще 5 (26,3%) домогосподарств були розширеними по низхідній лінії: разом з удовами жили їхні діти із сім'ями. У чотирьох випадках це були родини доньок, а й лише Параска Пороховничка, яка мала 70 років і була “от старости драхла”, записана на чолі домогосподарства в якому жив її дорослий син Михайло (30 років) із дружиною Анастасією (28 років). Це не зовсім типовий випадок, адже якщо в родині були дорослі сини, то саме вони ставали главами домових спільнот. Очевидно, це було пов'язано з тим, що Михайло був німим⁸¹.

Найбільш населеним було домогосподарство Горпини Щербинихи, яке нараховувало 19 осіб. Її власна сім'я складалася з 12 осіб. До неї, крім Горпини (80 років), входили: старша донька Ганна (35 років) із чоловіком Лавроном (40 років) та чотирма дітьми – двома хлопчиками 15 й 9 років які носили однакове ім'я – Іван та двома дівчатками – Фросиною (9 років) і Мариною (1 рік). Молодша донька Домна (32 роки) із чоловіком Панасом (35 років) та трьома дітьми – синами: Степаном (7 років) і Дмитром (5 років), і донькою Євдокією (1 рік). В її дворі жив ще й підсусідок – Омелян Фесенко (30 років) із дружиною Одаркою (28 років) та двома синами: Пантелеймоном (3 роки) та Денисом (2 роки). Крім них там мешкала “без найму” вдова Ксенія (40 років) із трирічним сином Омеляном та дворічною донькою Параскою⁸².

Решта – чотири вдови (21,1%): Меланія Воскобойничка (70 років)⁸³, Марія Посунчиха (50 років), Єфимія Сорокова (57 років) та Євдокія Костіна (75 років) були одиначками. Меланія Воскобойничка, можливо найзаможніша серед них, тримала наймичку – дівчину Федосію (14 років), якій платила 1 руб. на рік та надавала одяг і харчі. Інші троє жили самі.

Аналіз їхнього економічного становища дозволяє стверджувати, що лише небагатьох із них можна вважати заможними. Оскільки для традиційного суспільства найбільшою цінністю була земля, то очевидно більший добробут був саме в тих вдів які її мали. Ми маємо інформацію про майновий стан 15 з 19 вдів які мешкали у власних дворах. Найбагатшими видаються двоє – вищезгадана Горпина Щербиниха та Єфимія Сорокова. Перша – у своєму домогосподарстві мала не лише велике число мешканців, але й більше майна. Їй, зокрема, належало: сад “в окружности 149 саженой”, за сучасними мірками площею близько 7 соток, город – близько 27 соток, ліс – так само 27 соток та орні землі на яких висівалося: 1 четверть⁸⁴ і 4 четверика жита, 6 четвериків пшениці, 1 четверик і 4 гарці гороху, 6 четвериків ячменю, 1 четверик вівса, 3 четверики проса, 6 четвериків гречки, 3 четверика конопель та 2 гарці льону.

Крім двору в місті вдова володіла ще й хутором на річці Свинківці, що розташовувався *“от города Полтавы и полтавской сотни в 9 верстах”*. У хуторі, згідно з описом було 2 хати та дві комори. У ньому мешкали обидва її зяті із сім'ями та підсусідок. Там же утримувалася й худоба: *“бычков старых 8, молодой 1, коров старых 3, молодых 2, телят 3, свиней старых 7”*⁸⁵.

Статки Єфимії Сорокової в порівнянні з Горпининими виглядають меншими, але якщо врахувати, що вона була одиначкою та порівняти з майном інших вдів, можна стверджувати, що вона була значно заможнішою від них. Їй так само належав сад – 140 сажнів (6,4 сотки), 15,5 сотки городу й сінокіс *“подле двора на коем косится сена 10 копен”*. Вона мала в різних місцях три шматки орної землі, на якій висівала 4 четверики жита, 1 четверть пшениці, 4 четверики ячменю, 6 четвериків вівса й 1 четверик проса. З худоби у Єфимії була лише одна свиня⁸⁶.

Однак, переважна більшість не володіла такими угіддями. Так, орні землі мала лише Ганна Фіренчиха, але вона їх, очевидно через похилий вік, не засівала⁸⁷. Сади мали ще 9 вдів, а городи лише 3. Худоба була в 5 вдів. Здебільшого це били лише свині, але утримували ще й биків, корів та овець. Найбільш різноманітний набір був у Параски Никонихи, яка мала 2 бики, корову, 3 свині й 10 овець⁸⁸. Однак удови не могли прогодуватися виключно за рахунок худоби, до того ж, як бачимо, їм ніяк було утримувати не маючи угідь, тому основним засобом харчування для більшості з них були заробітки. В 9 випадках натрапляємо на такий запис: *“а пропитание имеет от зарабатывания по разным людям хлеба”*⁸⁹. Двоє – Марія Велика та Наталя Басиха⁹⁰ заробляли продажем на полтавських торгах та ярмарках *“гарячого вина”*⁹¹, а Мотрона Курильчиха й Марія Посунчиха печеного хліба⁹². Це, очевидно, було відносно прибутковою справою, бо джерело вказує про отримання вдовами прибутків – від продажу вина по 2 і 5 руб. відповідно, а від продажу хліба – 1 руб. та 1 руб. 50 коп. Слід зазначити, що кожного року в Полтаві проходило чотири великі ярмарки. Перший – на Всеїдному тижні⁹³, який, як відомо, не мав сталої дати й припадав, то на січень, то на лютий. Другий відбувався в травні, на Миколая, третій у липні на Іллю – Іллінський, а четвертий – Воздвиженський у вересні. На них збиралися купці з різних міст як Гетьманщини, так і Росії. Тривали ярмарки до двох тижнів, а торгували на них шовковими й шерстяними тканинами та різноманітним дрібним крамом. Торги (базари) відбувалися в місті щопонеділка та щоп'ятниці. На них із навколишніх сіл і хуторів привозили збіжжя, овочі, фрукти, інші продукти харчування, а міські ремісники виносили свої вироби⁹⁴.

Такі способи здобуття засобів прожитку були, очевидно, найбільш звичними для міських вдів Гетьманщини. Як свідчить І. Сердюк, у Переяславі із заробітків жило 13% вдів, а з торгівлі вином і шинкарством 20%⁹⁵.

Наступна за чисельністю соціальна група полтавських вдів – 40 (9,3%), удови цеховиків. За своїми віковими параметрами вони фактично не відрізнялися від представниць інших соціальних груп. Як і в попередньому випадку

найбільшу частку – 52,5% (21 особа) становили старші 60 років. Другими за чисельністю були вдови віком 50-59 років – 11 осіб (27,5%). Далі йшли молодші: 40-49 років – 5 осіб (12,5%), 30-39 – 2 особи (5%) і 20-29 – 1 особа (2,5%). Наймолодшою вдовою – 22 роки, була Мотрона, сестра кравця Василя Герасименка, яка разом зі своєю дворічною донькою Вірою, очевидно, повернулася в батьківську хату по смерті чоловіка⁹⁶.

Як і в більшості тогочасних міст, у Полтаві домогосподарства ремісників розташовувалися в основному на форштадті⁹⁷. У середмісті, так само як і козачок, їх проживало лише четверо. Більшість вдів – 35 осіб (87,5%) мешкало в родинях дітей, 4 особи (10%) у братів чи сестер, і 1 (2,5%) – Євдокія Лук'янівна (80 років), у родині своєї онуки Уляни (20 років) – дружини м'ясника різницького цеху Семена Федченка⁹⁸. Характерно, що на відміну від козачок і мешканок Переяслава⁹⁹, вдови цеховиків у Полтаві, жодного разу не записані главами домогосподарств. Навіть тоді, коли їхні старші сини були ще досить юними й неодруженими їх записували власниками дворів. Так, шевцям Федорові Вовянському та Павлові Більченку, м'ясникові Павлові Науменку й бондарю Іванові Бондаренку було лише по 16 років¹⁰⁰, а м'ясникові Яремі Терещенку та ковалеві Федорові Корсуненку – по 18 років¹⁰¹. Імовірно, що це було пов'язано із прагненням зберегти для родини місце в цехові, яке могло передаватися лише по чоловічій лінії.

Більшість купецьких вдів – 18 (69,2%) з 26 осіб, мешкали там де найбільше було купецьких дворів – у середмісті. З них 11 осіб – 62,1% жили у власних дворах, 5 осіб (27,8%) – у родинях родичів і 2 особи (11,1%) у чужих домогосподарствах. На форштадті проживало 8 (30,8%) вдів, більшість із яких – 6 осіб (75%) жило в родичів і 2 (25%) у власних дворах.

За своїми віковими параметрами вони майже не відрізнялися від вдів інших соціальних груп. Так, основну масу становили жінки старшого віку: за 60 років – 10 осіб (38,5%) і 50-59 – 9 осіб (34,6%). Решта розподілялася майже рівномірно: 3 особи (11,5%) належало до вікової групи 40-49 років і по 2 особи (7,7%) – до вікових груп 30-39 та 20-29 років. Наймолодшою – 21 рік була Марина, дочка вдови Ірини Стеценкової, яка мешкала у власному дворі на Золотій вулиці в середмісті¹⁰². Лише на 4 роки старшою за неї була вдова Пелагея Муравшиха, яка жила майже в самому центрі міста – на Купецькій вулиці у власному дворі¹⁰³. Найстаршою – 87 років була Дарія Панченкова, яка доживала віку в родині свого сина Матвія на форштадті¹⁰⁴.

Купчихи, очевидно, були найзаможнішими серед вдів. Безумовно, що їхнє економічне становище не було однаковим, але назагал дещо вищим від інших категорій. За це говорить як переважне місце розташування їхніх дворів на території середмістя, так і опис їхнього майна та майна їхніх родичів, яке знаходимо в Румянцевському описі частини дворів. Серед них були й доволі багаті особи. Як наприклад Євдокія Марченко чи Марія Гузенко. Перша, 55-літня вдова Євдокія, жила у власному дворі зі своїми дітьми – синами Іваном (30 років) та Степаном – 18 і донькою Агафією – 15. Попри те, що Іван мав уже

доволі солідний вік і був одруженим на Горпині (20 років), главою домогосподарства записали його матір. Вона володіла доволі великим двором, який складався із двох дворових місць, куплених свого часу її померлим чоловіком – полтавським купцем Петром Марченком.

Крім цього в м. Полтаві на форштадті вона володіла підварком та п'ятьма бездвірними хатами в яких жили “посполитие без платежа из единой токмо временем работи, то есть иногда привозить из лесу дрова, из хутора сено и хлеб, и протчего на ее подводах”. Удова мала також хутір на р. Сухому Тагамлику з орними землями, сінокосами й степом, млин на р. Ворсклі в містечку Старих Санжарах, підварок у селі Мачухах та ліс.

Її сини, очевидно продовжуючи батьківський промисел, як і значна частина полтавських купців, торгували великою рогатою худобою, переганяючи її Сілезію. З відти вони привозили різноманітні сукна й шовкові тканини, які оптом реалізовували на полтавських ярмарках. Обороти їхнього торговельного капіталу, за свідченням самої вдови, становив близько 1 тис. руб.¹⁰⁵

Марія Гузенко (40 років) мала велику родину – шестеро дітей. Трьох синів: Дмитра (16 років), Івана (10 років) і Семена (5 років) та трьох доньок: Олену (19 років), Марію (15 років) і Євдокію (13 років). Старша донька була заміжня. Її чоловік – Степан Михайловський (30 років) походив із посполитих села Михайлівки Сумського слобідського полку, і проживав у тещиній сім'ї.

Ця вдова так само мешкала у великому дворі об'єднаному із двох, які теж купив її покійний чоловік полтавський купець Іван Гузенко. Крім цього вона мала ще один двір у місті, а на форштадті – 2 підварки й солодовню. У неї було два хутори – один у Ладжиній Балці, а другий на р. Коломак, орні землі, сіножаті, чимала ділянка лісу в урочищі Безручки та інші угіддя.

Марія Гузенко вела роздрібну торгівлю гарячим вином, яке закуповувала на ярмарках куфами, а продавала із власного дому відрами, квартами й чарками¹⁰⁶. Сума її капіталу була значно меншою ніж у Євдокії Марченко – 200 руб¹⁰⁷.

До міщанок я відніс тих вдів які належали до родин урядовців магістрату, як от Федосія Рогуля (60 років) та її дочка Марія Гавриленко (35 років) – мати й сестра магістратського писаря Григорія Рогулі¹⁰⁸, чи Ганна Лук'янович (70) – мати бурмістра Олексія Лук'яновича, а також тих про соціальний стан яких джерело нічого не повідомляло. Наприклад, Мотрона Степаниха (50 років) та Марія Гуниха (58 років)¹⁰⁹.

Усі вони, за виключенням лише Марії Гунихи, жили в центральній частині міста. Троє з них мешкали в сім'ях родичів, троє у власних дворах і одна – Ганна Трохимівна (40 років), у дворі значкового товариша Павла Паскевича. Вона жила там “без найму на своїм пропитанні” разом зі трьома своїми доньками: Анастасією (13 років), Марфою (11 років) та Мокриною (1 рік)¹¹⁰.

У цій мікрогрупі, очевидно через те, що вона була маленькою, зовсім відсутні молоді вдови. Наймолодшою – 35 років була вищезгадана Марія Гавриленко, а найстаршою Ганна Лук'янович – 70 років. Віковий розподіл був май-

же рівномірний – старшими за 60 років було дві вдови, дві належали до вікової групи 50-59 років, дві – до вікової групи 40-49 років і одна до 30-39 років.

Економічне становище більшості з них було відносно міцним. Як уже зазначалося, двоє з них жили в домогосподарстві писаря полтавського магістрату Григорія Рогулі. Крім двору він володів ще й двома підварками – одним на форштадті, а другим, до якого належали й орні землі, у селі Гужули, двома ділянками лісу: одна знаходилася біля села Буланового, а інша в урочищі Тростяець. Крім цього, писар, за виконання своїх обов'язків, отримував платню від магістрату¹¹¹.

Виходячи із цього, можемо припустити, що мати полтавського бурмістра Олексія Лук'яновича – Ганна, теж не переживала матеріальної скрути¹¹². Досить забезпеченою виглядає і Євдокія Павленкова, яка крім двору мала ще й підварок на форштадті, сінокоси на річках Ворсклі та Сухому Тагамлику, ліс та хутір з орними землями в урочищі Ватажковому. Крім цього, Євдокія продавала із власного двору чарками гаряче вино, яке купувала “ведрами у різних обывателей”¹¹³. Отже, принаймні чотири вдови із семи почувалися доволі впевнено в економічному плані.

Таким чином, підсумовуючи вищесказане доходимо таких висновків:

У загальній структурі населення міста Полтави 1765-1766 рр. частка вдів становила 6,2%, що в цілому не відрізнялося від аналогічних показників інших полкових міст Гетьманщини, а також міст інших регіонів Центрально-Східної Європи.

Попри те, що більшість із них – 58% проживала на території передмістя, їхня частка серед населення центральної частини міста становила 11,6% і більш ніж удвічі перевищувала аналогічний показник на форштадті – 4,7%.

Такий топографічний розподіл був пов'язаний із тим, що на форштадті жила більша частина мешканців міста, а також із тим, що серед вдів домінували наймички – 35,6% від загального числа, більшість з яких – 70%, мешкали у дворах заможних городян розташованих у центральній частині міста.

За своїми віковими характеристиками більшість вдів була старшими 50 років – 247 осіб (57,2%). Найменшу частку – 12,3% становили представниці вікової групи 20-29 років. Далі, зі зростанням віку росла й частка вдів. Щоправда, соціальна топографія проявилася навіть у вікових параметрах – у середмісті, де переважали наймички, більшість становили вдови віком до 45 років – 57% (103 особи), а на форштадті після 45 – 76% (191 особа).

Соціальна диференціація вдів фактично збігалася із соціальною структурою суспільства відображеного в джерелі. Отже, більшість становили наймички – мікрогрупа вдів яка формувалася здебільшого із представниць двох найбільших станів Гетьманщини – поспільства й козацтва. Їхні представниці й становили основну масу вдів – відповідно 21,3% і 20,8%.

За майновим становищем переважали представниці невеликої соціальної групи – удови купців. За ними, на мою думку йшли козачки, а в найбільш скрутному становищі знаходилися наймички, частина з яких працювала лише за харчі.

¹ История женщин на Западе: в 5т. Т.III: Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения. – СПб., 2008. – С.54-55.

² Сердюк І. Вдівці і вдови у Румянцевському описі Переяслава (Історико-демографічний аналіз) // Краєзнавство. – № 1-4. – 2008. – С.175.; Климентій Зіновійв. Вірші, приповіді посполиті. – К., 1971. – С. 99.

³ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. Мінск, 2003. // < http://litopys.org.ua/statut2/st1566_05.htm >

⁴ Про особливості його проведення *див.*: Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр.: показчик населених пунктів. – К., 1959. – 185 с.

⁵ Детальніше *див.*: Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф.57, оп.2, спр.8, арк.18зв.-21зв.

⁶ Делюмо Ж. Ужасы на Западе. – М., 1994. // < <http://psylib.org.ua/books/delum01/txt05.htm> >

⁷ Котляревський І. П. Енеїда. – К., 1989 р. // < <http://runa.6te.net/eneida/e3.html> >.

⁸ Там само.

⁹ История Русов или Малой России. – М., 1846. – С.256-257.

¹⁰ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.109.

¹¹ Там само, арк.209зв.

¹² Згідно з Б. Грінченком теж саме, що фільварок, ферма, миза (*Див.*: Грінченко Б. Словарь української мови – Т. III: О-П. – К., 1909. – С.160.)

¹³ Сердюк І.О. Особливості відображення вікових категорій населення лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». – 2008. – № 33-134. – С.56-59.

¹⁴ Kuklo С. Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szachetckiej. – Białystok, 1998. – S. 43-45.

¹⁵ Підраховано за ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр1.,

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само, арк.6зв.

¹⁸ Коефіцієнт фемінізації виражає співвідношення числа жінок до числа чоловіків.

¹⁹ Підраховано за: Сердюк І.О. Полкові міста Лівобережної України середини XVIII ст.: історико-демографічний вимір (на прикладі Ніжина, Переяслава й Стародуба). – Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2010. – С. 197-199.

²⁰ Kuklo С. Kobieta samotna..., S. 51-54.

²¹ Froide А.М. Hidden women: rediscovering the singlewomen of early modern England // Local population studies. – Spring, 2002. - № 68. – P.29.

²² Коефіцієнт остаточної безшлюбності вказує частку осіб яка протягом життя не брала шлюб.

²³ Kuklo С. Kobieta samotna..., S. 58.

²⁴ Froide А.М. Hidden women..., P.30.

²⁵ Сердюк І. Вдівці і вдови..., С.175.

²⁶ Слід зауважити, що в Переяславі їхня частка була вищою – 49%. (*Див.*: Сердюк І. Вдівці і вдови..., С.179).

²⁷ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.3.

²⁸ Там само, арк. 285зв.-286.

²⁹ Прокоп'юк О. Б. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721-1786). – К., 2008. – С.142-150.

³⁰ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.153.

³¹ Там само, арк. 343.

³² Оскільки, на момент перепису значна частина вулиць міста не мала офіційних назв, то інструкцією з проведення опису пропонувалося назвати їх «по пристойності». (Там само, спр.31, арк.7). Очевидно, маємо справу з прикладом такого називання. Ймовірно, що своє ім'я вулиця отримала через те, що 4 з 9 розташованих на ній дворів належали доволі впливовій в тогочасній Полтаві родині Білушенків: 2 бунчуковому товаришу Дмитрові Білушенку, 1 городовому отаману Федорові Білушенку і 1 вдові військового товариша Андрія Білушенка – Олені. (Там само, спр.1, арк.43-51).

³³ Там само, арк.46зв.-48.

³⁴ Там само, арк. 69зв.-70зв.

³⁵ Там само, арк.109-111.

³⁶ Там само, арк.101зв.

³⁷ Там само, оп.1, спр.278, арк.1-303.

³⁸ Там само, оп.2, спр.1, арк.109.

³⁹ Там само, оп.1, спр.278, арк.40зв.-147зв.

⁴⁰ Леценко В. Ю. Русская семья (XI – XIX вв.): Монография. – СПб., 2004. – С.135-136.

⁴¹ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.53.

⁴² Там само, арк.71.

⁴³ Там само, арк. 35зв.

⁴⁴ Там само, арк.10зв.

⁴⁵ Там само, арк. 45зв.

⁴⁶ Про статус цієї соціальної групи в місті див.: Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009. – С. 133, 200-201.

⁴⁷ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.114зв.

⁴⁸ Там само, арк.288зв.-289.

⁴⁹ Там само, арк.209.

⁵⁰ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.226.

⁵¹ Там само, арк.128.

⁵² Там само, арк.243зв.

⁵³ Там само, арк.166.

⁵⁴ Там само, арк. 99-99зв.

⁵⁵ Там само, арк.102зв.

⁵⁶ Там само, арк.260зв.

⁵⁷ Там само, арк.204.

⁵⁸ Там само, арк.359.

⁵⁹ Там само, арк.129зв.

⁶⁰ Там само, арк.384зв.

⁶¹ Там само, арк.209.

⁶² Там само, арк.238зв.-239.

⁶³ Там само, арк.257.

⁶⁴ Там само, арк. 125зв.

⁶⁵ Там само, арк. 344зв.

⁶⁶ Там само, арк.118.

⁶⁷ Там само, арк.156зв.

⁶⁸ Там само, арк.197зв.

⁶⁹ Там само, арк.333зв.

⁷⁰ Там само, арк.124зв.

⁷¹ Там само, арк.87.

⁷² Там само, арк.216.

⁷³ Там само, арк.333зв.

⁷⁴ Там само, арк.335зв.

⁷⁵ Там само, арк.359.

- ⁷⁶ Там само, спр.166, арк.1-179.
- ⁷⁷ Там само, арк.17.
- ⁷⁸ Там само, арк.24.
- ⁷⁹ Там само, арк.56зв.
- ⁸⁰ О классификации домовых сообществ (Разъяснение редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлетта) // Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. Т. Зокола, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбуа. – СПб., 2004. – С.270-271.
- ⁸¹ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.185зв.
- ⁸² Там само, арк.169зв.
- ⁸³ Там само, арк.237.
- ⁸⁴ За цими показниками встановити площу доволі важко, але часто вона вимірювалася кількістю висіяного збіжжя. До того ж в Гетьманщині на той час ще не існувало сталих одиниць виміру. Згідно з О.Ф. Сидоренко загальнодержавний стандарт четверті становив 141,69 кг, четверика – 17,71 кг, гарнця – 2,21 кг. (Сидоренко О.Ф. Исторична метрологія Лівобережної України XVIII ст. – К., 1975. – С.158.) Згідно з російськими мірами площі 1 четверть дорівнювала 0,545 га, а четверик 0,07 га. (Див. Грамм М.И. Занимательная энциклопедия мер, единиц и денег. – Челябинск, 2000. – С.194-195).
- ⁸⁵ ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.166, арк.24.
- ⁸⁶ Там само, арк.134зв-135зв.
- ⁸⁷ Там само, арк.8.
- ⁸⁸ Там само, арк.129.
- ⁸⁹ Там само, арк.5зв.,17,38,53зв.,64,129,150зв.,151зв.,155.
- ⁹⁰ Там само, арк.17, 58зв.
- ⁹¹ Теж саме, що й горілка. (Див.: Похлебкин В.В. История водки (IX-XX вв.) – М., 1991. – С.167-168).
- ⁹² ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.166, арк.60зв.,71.
- ⁹³ *Всеїдний тиждень* – період церковного року, на який Церква звільняє вірних від одноденного посту середі і п'ятниці.
- ⁹⁴ ЦДІАК України, Ф.57, оп.2, спр.8, арк. 40-40зв.
- ⁹⁵ Сердюк І. Названа праця, С.178-179.
- ⁹⁶ ЦДІАК України, Ф.57, оп.2, спр.1, арк.146.
- ⁹⁷ Коваленко О. Ремісничі цехи в Полтаві XVIII ст. // Краєзнавство. – 2010. – №1-2. – С.130-135.
- ⁹⁸ ЦДІАК України, Ф.57, оп.2, спр.1, арк.154.
- ⁹⁹ Там само, оп.1, спр.278, арк.50зв., 171 зв.
- ¹⁰⁰ Там само, арк.98зв.,145зв.,158зв.,638зв.
- ¹⁰¹ Там само, арк.157зв.,196зв.
- ¹⁰² Там само, арк.78.
- ¹⁰³ Там само, арк.16.
- ¹⁰⁴ Там само, арк.276зв.
- ¹⁰⁵ Там само, арк.5зв.-7.
- ¹⁰⁶ Згідно з О.Ф. Сидоренко, у XVIII ст. на території Гетьманщини куфа становила 40 государевих відер, государеве відро = 12 420 г, кварта = 1242 г. (Див.: Сидоренко О.Ф. Исторична метрологія ..., с.158.) Чарка була однією з найменших мір і дорівнювала 0,123 л. (Див.: Грамм М.И. Занимательная энциклопедия мер..., с.196).
- ¹⁰⁷ ЦДІАК України, Ф.57, оп.2, спр.1, арк.19-21зв.
- ¹⁰⁸ Там само, арк.4.
- ¹⁰⁹ Там само, арк.114зв., 126зв.
- ¹¹⁰ Там само, арк.67зв.
- ¹¹¹ Там само, арк.4.
- ¹¹² Там само, арк.70-70зв.
- ¹¹³ Там само, арк.18-19.